



Станіслав Кульчицький

**ІМПЕРСЬКИЙ ЧИННИК В
ІСТОРИЧНОМУ РОЗВИТКОВІ
УКРАЇНИ**

У вересні 2006 р. в Душанбе (Таджикістан) відбувся “круглий стіл”, присвячений розгляду загальних закономірностей історичного розвитку країн, які входили до складу Російської імперії. Це була одна з перших зустрічей істориків країн СНД з постановкою серйозної наукової проблеми за останні півтора десятиліття. Відмінність її від зустрічей, які регулярно відбувалися в радянську добу, була різною. Раніше з основоположних методологічних проблем існувала одна на всіх думка, а розбіжності в судженнях стосувалися другорядних питань. Тепер же консенсус вдавалося знайти тільки під час розгляду другорядних питань. На позицію учасників круглого столу впливала як сучасна політична ситуація (більшість їх були не тільки вченими, але й керівниками історичних установ), так і неподолані стереотипи радянського способу мислення.

Слід віддати належне керівникам і науковцям Інституту всесвітньої історії РАН. Вони здійснюють серйозну роботу в напрямі відновлення наукових зв'язків між країнами. Деякі з них оцінюють імперську спадщину в історії сучасної Росії та інших пострадянських країн цілком об'єктивно.

Об'єктивний підхід до вітчизняної історії, поєднаний з таким же об'єктивізмом стосовно минулого сусідніх країн, є надійною запорукою успіху творчої співпраці. У спільній історії країн, які входили до складу Російської імперії, немало здобутків і водночас – немало трагедійних сторінок. Науковцям слід ставитися до них без властивих письменникам і публіцистам емоцій. “Безбромний” підхід до історії забезпечує широке застосування компаративного аналізу при дослідженні дискусійних проблем. Російська імперія справді мала деякі унікальні риси, а коли вона трансформувалася в Радянський Союз, таких рис стало значно більше. Тим не менш, ця держава, як і всі інші, підпорядковувалася загальним закономірностям історичного розвитку. З цих закономірностей й слід почати розгляд сформульованої в цій статті проблеми.

1. Загальні закономірності

Імперії були способом державної організації людських спільнот в різних цивілізаціях, але пов'язаний з ними понятійний ряд сучасна наука запозичує у давніх римлян.

Ключовим поняттям цього ряду є імперій, під яким у Римській республіці розуміли право на необмежену владу, в т.ч. й щодо власності та

життя підлеглих. Імперій надавався спеціальним законом римського сенату диктаторові, консулові, проконсулові, претору та іншим ординарним або екстраординарним магістрам Римської держави на строк їх повноважень.

Термін “імператор” спочатку виник як неофіційний титул в Римській республіці і означав воєначальника, який мав імперій. Імператором сенат називав головнокомандувача армії після одержаної ним великої перемоги. З часом цим почесним титулом стали нагороджувати свого переможного полководця й солдати.

Титул “імператор” став офіційним в добу агонії Римської республіки. Статус офіційного він набув саме через те, що тепер присвоювався тільки главі держави. Певний час він зберігав значення військового титулу. Тіберій твердив, наприклад, що він є імператором для солдатів і принцепсом, тобто першим у списку senatorів – для громадян. Від часів Веспасіана цей титул став синонімом глави держави.

Відповідно імперіями називають держави, на чолі яких стояли імператори. Є три винятки з цієї зв'язки, що не порушують загальної закономірності. По-перше, Росія була імперією задовго до проголошення Петра I імператором. По-друге, Британська імперія не мала імператора, а її главою був англійський король (королева). По-третє, сучасна Японія не є імперією, хоча глава держави в ній – імператор.

Історики розрізняють класичні (традиційні й нетрадиційні) та некласичні імперії. Типологізація імперій утруднена, тому що майже кожна з них являла собою замкнений світ з власними законами і формами суспільного життя. Більшість традиційних імперій мала такі системні ознаки:

сакральний характер влади імператора і відсутність посередницьких органів та установ між ним та його підданими. Державні органи та установи виконували в них тільки функцію реалізації волі монарха, висловленої у формі законів, указів або вказівок;

політику імперіалізму, тобто імперську експансію, спрямовану на безупинне прирощення території, а в деяких випадках – на встановлення світового панування;

поліетнічність населення при наявності домінуючого етносу або групи етносів;

наявність централізованого управління та ієрархічно побудованого прошарку привілейованих державних службовців, які здійснювали управління;

наявність державної релігії (ідеології) і державної мови.

У повсякденній свідомості імперський конгломерат територій поділяється на метрополію і колонії. Цей поділ здається природним, але він властивий тільки для колоніальних, тобто нетрадиційних імперій. Колоніальні імперії створювалися в Добу великих географічних відкриттів і пізніше деякими державами Європи (Португалією, Іспанією, Англією, Голландією, Францією, Бельгією, Росією і Німеччиною, а після

Великої війни 1914-1918 рр. – Італією). У колоніальних імперіях населення метрополії і колоній було відділене одне від одного: часто – географічно (морем) і завжди – інституціонально. Навпаки, традиційна імперія, як правило, включала всі свої володіння до складу державного патримонію, а статус підданих імператора поширювався на все населення. Колоніальні імперії створювали національні держави (з перелічених вище – Португалія, Іспанія, Англія, Голландія, Франція і Бельгія), а також Росія, що мала довгу традицію імперського життя, і Німеччина, що утворилася в часи Другого рейху як федерація земель (раніше – незалежних держав), але привласнила собі імперський статус ефемерної “Священної Римської імперії германської нації”.

Колоніальні імперії використовували підконтрольні території по-різному. Якщо колонії мали численне населення з високорозвинутою культурою, їх людські і матеріальні ресурси використовувалися колонізаторами у власних інтересах. Багатства колоній були розтринькані іспанською та португальською родовою аристократією, але в інших країнах Західної Європи вони стали вагомим чинником первісного нагромадження капіталу і заклали основу їхньої економічної могутності. Якщо місцеве населення перебувало на первинних стадіях розвитку і було малочисельним, новоприєднані території заселялися колоністами з метрополії. Північноамериканські колонії Великої Британії вибороли у війні з метрополією незалежність, після чого заселення континенту вихідцями з багатьох європейських країн набуло власну динаміку. Розвиток США від початку не мав імперського характеру і відбувався на демократичних засадах, незважаючи на трагічну долю аборигенного населення і наявність рабства у південних штатах. Навпаки, відкриття російськими першопроходцями Північної Азії (Сибіру і Далекого Сходу) з наступним освоєнням їх колоністами (у тому числі вихідцями з України) призводило лише до величезного територіального розширення Російської імперії.

Імперій глави держави, тобто його право розпоряджатися життям і майном своїх підданих, був головною ознакою імперії. Перетворення абсолютних монархій на конституційні і трансформація етнічних спільностей у нації підірвали імперію з середини. Найбільш радикальною виявилася еволюція Британської імперії. Таку офіційну назву дістала в 70-х рр. XIX ст. сукупність володінь Великої Британії по всьому світу (колоній, протекторатів, підмандатних і підопічних територій), над якими, як часто кажуть, ніколи не заходило сонце.

Спочатку втратили характер колоній населені переважно британськими колоністами заморські території. Статус домініону, тобто самоврядної території дістали Канада – з 1867 р., Австралійський Союз – з 1901 р., Нова Зеландія – з 1907 р. Згодом домініонами стали Цейлон (тепер – Шрі Ланка) та деякі інші колонії з великим місцевим населенням. У 1931 р. окремим парламентським актом (Вестмінстерський статут) замість терміну “імперія” офіційно запроваджувалося поняття “співдружність” (Commonwealth). Утворювалася Британська співдруж-

ність націй, тобто союз формально рівноправних держав, заснований на “спільній відданості короні”. В 1949-1952 рр. принцип відданості короні перестав бути обов’язковим, а в організаційних структурах Співдружності націй відбулися істотні зміни, спрямовані на утвердження суверенітету його членів. З назви Співдружності націй випало визначення “Британська”. З 1965 р. керівним органом цієї організації стали конференції членів Співдружності. При генеральному секретарі Співдружності став функціонувати постійний секретаріат, який взяв на себе функції, що виконував раніше кабінет міністрів Великої Британії та ліквідоване після утворення секретаріату міністерство у справах Співдружності.

Принципово інший шлях пройшла Китайська імперія. Від появи в долині ріки Хуанхе держави Іннь до проголошення в 1912 р. республіки пройшло майже 35 століть. За цей строк сотні етнічних спільностей, які населяли Китайський субконтинент, трансформувалися в єдиний народ, який виробив своєрідну розвинуту цивілізацію. Тому падіння імператорської династії Цін не призвело до розпаду країни. КНР залишається консолідованою країною з великими перспективами розвитку у ХХІ ст.

2. Українські землі в Австрійській імперії

З 90-х рр. ХХ ст. в публіцистиці і в історичній науці знову спалахнув інтерес до імперського типу політичної організації і культури. Частково це пояснюється тріумфальним поширенням Європейського Союзу мало не на весь європейський континент, хоч кожний розуміє принципову відмінність ЄС від імперії будь-якого типу. Проте політологи вже починають розглядати існуючі поки що в теорії категорії постнаціональної ідентичності або постсуверенної нації.

Національні держави, які були створені в Центральній-Східній Європі після Великої війни 1914-1918 рр., більше не сприймаються як оптимальний чи єдино можливий тип політичного існування великих людських спільнот. Американський історик М. фон Гаген пояснював саме цим пробудження ностальгії по деяких багатонаціональних династичних імперіях, які могли краще, ніж сучасні національні держави, регулювати міжетнічні відносини. В першу чергу, він мав на увазі Австрійську імперію, яка трансформувалася в 1867 р. в Австро-Угорщину і проіснувала до 1918 р. Неіснування її впродовж майже цілого століття породжує в сучасній історичній думці, як світовій, так і вітчизняній, вакуум, в якому стають можливими ідеалізовані погляди на міжнаціональні відносини у “клаптиковій” монархії Габсбургів. В усякому разі, в українській діаспорній і пострадянській історіографії така ідеалізація явно відчувається.

На початку ХХ ст. монархія Габсбургів займала територію в 676 тис. кв. км. і була третьою за кількістю населення європейською країною (понад 51 млн. осіб, з них 12 млн. німців, 10 млн. угорців, 6,5 млн. чехів, 5 млн. поляків, понад 4 млн. українців, 3,5 млн. хорватів і сербів, понад 2 млн. румунів, 2 млн. словаків, понад 1 млн. словенців). Країна складалася з двох держав, поділених кордоном по р.Лейті – Ціслейтанії (землі

Австрійської корони) і Транслейтанії (землі Угорської корони), а також Боснії і Герцоговини. В Ціслейтанії знаходилося Королівство Галиції і Лодомерії та Князівство Буковина, де мешкали 3,7 млн. українців, 400 тис. латинників, а в Ціслейтанії – 470 тис. українців.

Починаючи з революції 1848-1849 рр. українські політичні сили вимагали від влади об'єднати свої етнічні землі в єдиний коронний край з наданням йому автономії. Габсбурги проігнорували ці вимоги, так само як вимоги чехів про надання землям корони Св. Вацлава (Чехії, Моравії і Сілезії) прав, аналогічних тим, які здобули угорці в 1867 р. Франц Йосиф, який правив Австрійською імперією з 1848 до 1916 рр., не погоджувався на дальшу децентралізацію своїх володінь. Слов'яни складали до половини населення імперій, але вони не утворювали єдиного фронту національно-визвольної боротьби. Більше того, інтереси українців і поляків виявилися в цій боротьбі протилежними. Обидва народи претендували на одну територію.

Українські землі (крім Закарпаття) опинилися у складі Австрійської імперії після поділів Речі Посполитої сусідніми державами. Королівство Галиції і Лодомерії було штучно утворене зі східної частини Галичини з центром у Львові (до 1772 р. – воєводство Руське) і західної, переважно польської за складом населення Галиції з центром у Кракові.

У статті, вперше надрукований в журналі *Daedalus* (1997. – Vol. 126), Р.Шпорлюк підкреслював, що безпосередній вступ Відня на сцену української історії мав величезне значення у перспективі, але не в тому розумінні, до якого звикли українські історики. Відень створив новий вимір у процесі формування української нації. Перехід від Польщі під Австрію став також і переходом до іншого життєвого устрою: кріпаки стали суб'єктами правових відносин, людськими істотами де-юре¹.

Справді, становлення української нації відбувалося в процесі її самовизначення стосовно Росії і Польщі, а з розпадом польської державності на історичну сцену вступили австрійські Габсбурги. Проте соціально-економічні реформи лише створили передумови для формування української нації. Самі по собі вони не перетворювали селян-русинів і греко-католиків на українців. Ефективніше скористалися реформами поляки. Р.Шпорлюк підкреслював, що полонізація колишнього Руського воєводства після 1795 р. відбувалася набагато інтенсивніше, ніж упродовж чотирьох століть між 1370 і 1772 рр.²

Імперська влада більш охоче робила поступки у національному питанні консолідованим польським організаціям, ніж організаційно розпорошеним русинам. У 1861 р. Галиція і Лодомерія дістала автономію з крайовим сеймом і крайовим урядом, але поляки мали в них переважну більшість. Від 1867 урядовою мовою в королівстві стала польська мова.

¹ Шпорлюк Роман. Імперія та нації. – К., 2000. – С. 264.

² Там само. – С. 265.

Спроби поділу краю на українську і польську частини залишалися безуспішними, тому що польські організації не бажали ділитися територією.

Подібно Галиції і Лодомерії, Буковина в 1861 р. дістала автономію. Але буковинські русини теж не могли здобути достатні культурно-національні права. Урядовою мовою на Буковині залишалася німецька.

У Закарпатті в 1849 р. був створений окремий Руський дистрикт із більшістю українського населення, яке дістало можливість користуватися широкою автономією в народній освіті і самоврядуванні. Однак після утворення Австро-Угорщини здобутки революції 1848-1849 рр. були знищені. Влада не визнала існування русинів як окремої етнічної групи. У 1868 р. сейм у Будапешті оголосив все населення краю угорською нацією.

Українські землі Австрійської імперії перебували в занедбаному господарському стані. Провідними були сировинні галузі промисловості – видобуток солі і нафти, заготівля деревини. Для розвитку нафтопереробної або деревообробної промисловості не вистачало капіталів. Більшість галузей промислового виробництва була представлена лише дрібними кустарно-ремісничними заводами. Для переробки зерна, яке не знаходило збуту, було споруджено сотні гуралень.

Сільське населення Дунайської імперії дедалі більше страждало від аграрного перенаселення – неминучого наслідку зосередження основної частини орних земель в руках польських, угорських і німецьких феодалів. У пошуках кращої долі селяни подавалися за океан. З Галичини і Буковини у 1900-1910 рр. виїхало майже 300 тис. селян. Закарпаття в 1905-1914 рр. покинуло понад 40 тис. селян. Так була закладена основа для існування потужної української діаспори в США і Канаді.

Аналізуючи дивний, на перший погляд, феномен формування єдиної української нації в двох сусідніх і навіть ворожих одна одній імперіях, Р.Шпорлюк вказував на дві вирішальні обставини. По-перше, українські землі у складі Російської імперії мали культурні ресурси, які давали галичанам можливість компенсувати культурну та соціальну відсталість, робили їх конкурентноспроможними щодо польської культури, суспільства і політикуму. По-друге, входячи до складу єдиної України, галичани ставали частиною національної спільноти, більшої за Польщу. Вони не випадково називали українські землі в Росії Великою Україною. Поза межами цієї України галицька спільнота дорівнювала за чисельністю литовцям або словакам³.

М.Грушевський застерігав співвітчизників від повторення шляху сербів і хорватів – двох націй, які мали спільне етнічне походження. Спільність етнічного походження, доводив він, ще не є гарантією виник-

³ Там само. – С. 267.

нення єдиної нації, трансформація етнічної спільноти в націю потребує великої роботи й бажання. Розвиток єдиної української мови вимагав свідомої політики, послідовних зусиль. Тому Грушевський закликав своїх співвітчизників з обох боків австро-російського кордону до спільної праці⁴.

Очолована М.Грушевським та І.Франком спільна праця дала блискучі результати, коли настав слухний час. Українські народні республіки, які сформувалися у Києві і Львові після розпаду Російської і Австрійської імперій, проголосили в січні 1919 р. утворення єдиної соборної України.

3. Російська імперська експансія

М.Карамзін, В.Ключевський і С.Соловійов поставили знак рівняння між історією Російської імперії та російською національною історією. Разом з російськими імператорами вони зробили все можливе, щоб спотворити історичну пам'ять українського народу і розчинити Україну серед півсотні губерній Європейської частини Росії.

“Історія України-Руси” М.Грушевського відродила для українців вітчизняну історію. Проте ні Грушевський, ні його наукові школи у Львові і Києві, ні інші дореволюційні українські історики не вийшли за межі вітчизняної історії. Для всіх радянських істориків вітчизняною стала історія СРСР, що успадкувала з неприциповою поправкою (Київська Русь як колыска трьох братніх народів) розвинуту у працях В.Татищева та його великих спадкоємців концепцію російської історії. Лише за останні десятиліття завдяки працям німецького дослідника А.Каппелера і вчених з Гарвардського університету, передусім американця Е.Кінана і українця Р.Шпорлюка, починають дивитися інакше на проблеми формування, розвитку і занепаду Російської імперії.

Росія була проголошена імперією в 1721 р., але стала нею значно раніше. Поширені уявлення про те, що Російську державу слід вважати імперською після приєднання України у 1654 р., теж не враховують подій попередніх часів. Деякі історики ведуть відлік існуванню імперії з формального проголошення великого князя Івана IV царем в 1547 р. Справді, етимологія слова “цар” (так само як терміну “цісар”, в російській мові – “кесарь”) пов'язана з іменем першого фактичного імператора ще республіканського за формами правління Давнього Риму Гая Юлія Цезаря (латинське слово гех, яким позначалися легендарні римські володарі дореспубліканської епохи, теж звикли перекладати терміном “цар”).

⁴ Грушевський М. Україна і Галичина // Літературно-науковий вісник (Київ). – Т. 36. – 1906. – С. 489-496.

А.Каппелер, однак відсуває початок формування Російської імперії до XV ст.⁵

Сприятлива історична ситуація для виникнення у Східній Європі нового державного утворення імперського типу склалася в ході поступової дезінтеграції Золотої Орди. Перші кроки до створення власної імперії московські князі зробили ще під час перебування в Орді під гаслом “збирання руських земель”. Можливість такої експансії була забезпечена золотоординськими ханами, які доручали Москві збирати данину з усієї підвладної їм Русі. Найбільшим успіхом московських князів стала анексія володінь Великого Новгороду, які сягали Уральських гір. Підкорення “братнього” Новгороду Іваном III супроводжувалося жахливими актами геноциду.

Золота Орда розпалася на шість незалежних держав – Кримський, Казанський, Астраханський і Сибірський ханати, очолювані чингисидами, а також Ногайську Орду і Велике князівство Московське. Після формального утвердження незалежності в 1480 р. Іван III продовжив курс на “збирання руських земель” – уже тих, що увійшли до Великого князівства Литовського. З кінця XV ст. почалися московсько-литовські війни. Немоżliвість протистояти експансії Москви змусила Литву об’єднатися з Польським королівством і створити Річ Посполиту – федерацію, в якій політичні позиції литовської шляхти поступалися позиціям польських панів.

В російській і радянській історіографіях утвердилися анахронічні уявлення про те, що Москва з часів Івана III (який оженився другим шлюбом на племінниці останнього візантійського імператора Софії Палеолог) проводила курс на відновлення православної Візантійської імперії. Ці уявлення ідеологічно обслуговували політику поглинення вже ослабленої Османської імперії, здійснювану російськими імператорами у XVIII-XIX ст. Однак московські великі князі XV-XVI ст. не вважали себе спадкоємцями візантійських імператорів і не претендували на їхню спадщину. Метою Москви в ці часи було, перш за все, оволодіння спадщиною Золотої Орди. Спадкоємцями Візантії стали османські турки, які завоювали більшу частину її земель в Європі і Азії. У свою чергу, османські султани не претендували на спадщину Золотої Орди, за винятком Кримського ханату.

Від московського князя Івана I (1325-1340) державність майбутньої Росії формувалася на зразках Золотої Орди. У Великому князівстві Московському не виникло феодальних відносин з васальною залежністю за ієрархічним ланцюгом і відповідними зобов’язаннями сюзерена перед васалами. Опорою великого князя, а пізніше – царя та імператора був дво-

⁵ Каппелер Андреас. Формирование Российской империи в XV – начале XVIII века: наследство Руси, Византии и Орды // Российская империя в сравнительной перспективе. Сборник статей. – СПб, 2004. – С. 94-95.

рянський стан, який дістав у своє розпорядження, а потім у власність землю разом з покріпаченими державою селянами. Проте кожний власник землі і селян, які сиділи на цій землі, незалежно від розмірів майна і становища у службовій ієрархії, був холопом самодержавного володаря. Суспільно-політичний лад азійського типу дозволяв мати сильну армію і здійснювати за її допомогою завойовницьку політику по всьому периметру первинних кордонів.

У російській дореволюційній і в радянській історіографіях вплив Монгольської імперії на завойовану нею Русь і перебування руських князівств в Золотій Орді оцінювалися виключно в негативних виразах (“татарське іго”). Жахливі картини монголо-татарського завоювання поширювалися на весь час до здобуття Московським князівством незалежності. Безсумнівно, що данина, яка сплачувалася завойовникам впродовж майже двох з половиною століть, тяжко позначалася на селянах, змушених витримувати подвійний визиск. Але перебування в Орді на засадах цілковитої автономії зміцнило державний апарат Великого князівства Московського. Воно скористалося, як підкреслював А.Каппелер, досягненнями монголо-татар в галузі військової і адміністративної організації, податкової системи, комунікацій, міжнародної торгівлі і культурного обміну⁶.

Російська імперія збільшувалася у своїх розмірах протягом багатьох століть. В середині XVI ст. були завойовані Казанське і Астраханське ханства, після чого Велике князівство Московське перетворилося на багатотериторіальну Російську державу. У середині XVII ст. під контроль царя перейшла Лівобережна Україна, після чого західний вектор у дальшому розширенні імперських кордонів став пануючим. Пересвідчившись в техніко-економічному відставанні від країн Заходу, правителі Росії у XVIII ст. взяли курс на вестернізацію. Це допомогло їм перемогти Швецію у тривалій Північній війні, відібрати у Османської імперії азово-чорноморські степи і зупинити завойовницькі походи Наполеона. На початку XIX ст. Росія завершила поглинення майже усієї колосальної території колишньої Речі Посполитої.

Після знищення в кінці XVI ст. Сибірського ханства розпочався безупинний рух імперії у східному напрямку. У середині XVII ст. російські землепроходці дійшли до Тихого океану, а потім почали освоювати Аляску і просуватися вздовж узбережжя Північної Америки до Каліфорнії. Услід за землепроходцями йшли військові команди, збирачі податків “білому царю” і купці.

Освоєння території відбувалося шляхом осідання власного населення, подібно до того, як освоювалися європейськими колоністами малозаселені землі Північної Америки, Австралії і Нової Зеландії. З більшим

⁶ Каппелер Андреас. Росія як поліетнічна імперія. Виникнення. Історія. Розпад. – Львів, 2005. – С. 20-21.

або меншим успіхом, а в Америці – з провалом (внаслідок особливої віддаленості від імперських центрів) цей малозаселений простір ставав продовженням Російської імперії. До останнього часу процес освоєння нових земель зображався в героїчних тонах, але справжня картина не була такою. Козацькі і стрілецькі команди, які мали вогнепальну зброю, нещадно винищували аборигенів.

Від початку XIX ст. Росія почала експансію в напрямі густозаселених країн Закавказзя і Середньої Азії, які мали багатовікову і відмінну від східноєвропейської історію та культуру. Поглинення цих країн зробило Російську імперію не тільки традиційною, але й колоніальною.

В середині XIX ст. Микола I зробив вирішальну спробу оволодіти візантійською спадщиною і покінчити з Османською імперією. Військовий розгром турецької армії був цілком прогнозованим. Великі держави Європи опинилися перед перспективою появи суперімперії – від каліфорнійського узбережжя Америки через Північну Азію і Східну Європу до африканських володінь султана. Тому вони об'єдналися і завдали поразки Росії у Кримській війні. Панівні кола Росії зрозуміли, що обмежуватися поверховою вестернізацією більше неможливо. Щоб Росія залишалася великою державою, вона повинна була здійснити глибинну модернізацію і, перш за все, ліквідувати кріпосне право.

Здійснені у 60-70 рр. XIX ст. реформи допомогли Російській імперії зберегти статус великої держави. Але органічна нездатність імперських структур до демократизації і зростання внаслідок цього соціально-економічної відсталості зробили Росію неконкурентноспроможною на міжнародному рівні. Імперія не витримала силових навантажень світової війни і в березні 1917 р. розвалилася.

4. Українські землі в Російській імперії

Імперські чиновники винайшли термін “інородці”, щоб відділити православних від інших підданих царя. Інородці не переслідувалися за те, що відрізнялися від росіян мовою, релігією та історичними традиціями, але вони були підданими другого сорту. Проте навіть російські націоналісти не вважали українців інородцями, тому що не бачили в них людей іншої національності.

О.Міллер визначав специфіку становища українців таким чином: “Ставлення властей імперії та великоросів до малоросів і білоросів передбачало інтеграцію, засновану на принципі рівності індивідів з одночасною відмовою в інституціоналізації цих груп як національних меншин, тоді як щодо неслов'ян, а також західних слов'ян (поляків) принцип індивідуальної рівності заперечувався, але їх статус національної меншини не ставився під запитання”⁷. Коли малорос приймав українську ідентичність, яка виключала його приналежність до російської нації, в

⁷ Міллер А.И. “Украинский вопрос” в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.). – СПб, 2000. – С. 40.

очах імперських чиновників він ставав, на відміну від представників інших етнічних груп, зрадником і відступником.

Українська інтелігенція не могла розраховувати на терпиме до себе ставлення, тому що обстоювала право свого народу на власну літературну мову, відмінну від російської національну історію, самобутню культуру. Якби вона цього не робила, то перестала б бути українською інтелігенцією. Самим своїм існуванням вона утверджувала малоросів як окрему від росіян націю, а тому кидала виклик імперським колам. В освіченій людині, яка не переходила на російську мову, підозрювали сепаратиста-“мазепинця”. Малороси не мали права на власну інтелігенцію⁸.

Проте українці не залишалися сірою етнографічною масою. Завжди знаходилися серед них люди, які досягали успіху в економічній або духовній діяльності, але не бажали втрачати національну ідентичність. Ті, хто йшов дорогою Т.Шевченка, поступалися чисельністю тим, хто обирав долю М.Гоголя. Та кількісні параметри вирішальними не були.

На відміну від колоніальної, у традиційній імперії не існує метрополії і колоній. Росія, однак, була одночасно традиційною та колоніальною імперією. Тому постає питання про статус України: чи була вона частиною метрополії, чи її слід вважати колонією?

Таке питання могло виникнути тільки у пореволюційні часи, коли Україна уперше стала геополітичним поняттям. Виходячи з того, що царизм не визнавав окремішності їхнього народу, нове покоління українських інтелігентів було переконане у колоніальному статусі України. Цю поширену думку уперше піддав справедливому сумніву І.Лисяк-Рудницький. У статті “Роль України в новітній історії”, опублікованій журналом “Сучасність” в 1966 р., він писав: “Деякі історики – економісти, які працювали під час раннього радянського періоду (М.Слабченко, М.Яворський, О.Оглоблін, М.Волобуєв), для визначення становища України в колишній царській імперії вживали терміну “колоніалізм”. Вибір цього поняття, запозиченого з марксистського арсеналу, не був доконче щасливий. Царська Росія мала справжні колонії, як Закавказзя та Туркестан, але Україну годі зарахувати до них. Адміністрація розглядала Україну радше як приналежну до ядра корінних провінцій Європейської Росії”⁹.

Справді, спроби довести тезу про колоніальне становище України в Російській імперії суперечать колосальному масиву фактичного матеріалу. Після реформи 1861 р. за кілька десятиліть виник найбільш потужний в імперії економічний регіон – Донецько-Придніпровський. Дві хвилі залізничного будівництва – в 60-70-х і 90-х рр. ХІХ ст. принесли найбільш вагомий результати саме в Україні. Передвоєнне економічне піднесення 1910-1914 рр. теж було найбільш результативним в укра-

⁸ Кульчицький Станіслав. Україна: від імперської периферії до суверенної держави // Сучасність. – 2000. – № 12. – С. 65.

⁹ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К., 1994. – Т. 1. – С. 149.

їнських містах (поряд з петербурзьким і московським промисловими районами).

Імперські кола не розглядали дев'ять губерній і Кубанську область, в яких Всеросійський перепис населення 1897 р. виявив переважання українців, як відмінний від Центральної Росії регіон, в рамках якого треба було б здійснювати певну національну політику. Питання про національність в опитувальній програмі перепису не було. Експерти Центральної Ради у 1917 р. визначали кордони України відповідно з даними перепису про мову і конфесійну приналежність.

Відмова від тези про колоніальне становище України означає тільки одне: доводити пригноблений стан українського народу в імперії слід інакше. Фактів, які підтверджували гноблення – величезна кількість, але всі вони зводилися до того, що присутності українців в імперії помічати не бажали. Поляки або євреї були іноходцями (якщо не приймали православ'я) і щодо них на рівні законодавства і в адміністративній практиці застосовувалося немало дискримінуючих норм. Проте самі ці норми свідчили про те, що імперська влада визнавала існування поляків і євреїв як національних меншин, тобто їхнє право на власну мову і культуру. Українців дискримінуючі норми не стосувалися, але тільки тому, що влада не визнавала їхнього існування. Когось з українців таке становище влаштовувало, хтось піднімався на боротьбу.

Революція 1905-1907 рр. зробила можливою постановку питання про право українців на власну мову і культуру. У травні 1908 р., коли деякі депутати Державної Думи від українських губерній внесли законопроект про запровадження викладання української мови в народних школах, Київський клуб російських націоналістів зустрів його з обуренням. В його заяві відкритом текстом було сказано: “Назначение украинизированной школы заключается в разрушении народного сознания о единстве русского народа, во внедрении в умы малороссов мысли о полной отдельности русского народа, в воспитании их в чувствах духовной розни с великороссами, национального и политического сепаратизма”¹⁰.

Українці теж реагували дуже рішуче на заяви “патріотів”, які озвучували політику властей, що проводилася без зайвого озвучення. У програмній брошурі М.Міхновського “Самостійна Україна” можна знайти жорстку відповідь на подібні заяви: “Коли б навіть було доведено, що ми тільки різноманітність російської нації, то й тоді нелюдські відносини Росиян до нас освячують нашу до їх ненависть і наше моральне право убити насильника, оборонюючись від насилля”¹¹.

Дискримінація українців з особливою силою виявилась під час світової війни 1914-1918 рр. Російські війська, які прийшли в Галичину і

¹⁰Національні процеси в Україні. Історія і сучасність. Документи і матеріали. – Част. 1. – К., 1997. – С. 387.

¹¹Там само. – С. 318-319.

на Буковину в 1914 р., за лічені тижні зруйнували всю культурну інфраструктуру, яку українці створювали десятиліттями. Українські школи були перетворені в російськомовні, хоча діти не знали російської мови. Були закриті всі українські газети та часописи. Під час відступу царської армії жандарми депортували вглиб Росії українську інтелігенцію і священників греко-католицької церкви.

5. Радянський Союз як імперська держава

У збірнику наукових статей “Концепт імперії”, що з’явився в Парижі у 1980 р., була надрукована стаття видатного дослідника радянського комунізму А.Безансона, яка дає ключ до розуміння глибинних основ трансформації Російської імперії в Радянський Союз. Безансон зауважував, що Росія перед Першою світовою війною 1914-1918 рр. мала серйозні шанси розв’язати свої соціальні і економічні проблеми, але не мала жодних шансів розв’язати національне питання. Еволюція імперського режиму виявилася неможливою, тому що ліберальна, демократична, модернізаційна політика була ключем до вирішення соціально-економічних проблем, але не давала розв’язання національного питання. Навпаки, така політика мала б своїм неминучим наслідком розпад імперії. Щоб зберегти Російську імперію в світі, що змінився, треба було надати їй інший зміст та іншу форму.

Світ змінила криза цивілізації, якою виявилася Велика війна 1914-1918 рр. Ця криза прискорила об’єктивний перехід від традиційного суспільства, заснованого на середньовічній ієрархії, до демократичного суспільства, яке ґрунтувалося на рівності всіх громадян перед законом. Імперії стали анахронізмом, змінений світопорядок вивів на авансцену національні держави.

Проте в країнах з особливо високим рівнем соціальної напруженості цивілізаційна криза (у формі Великої війни 1914-1918 рр. і Великої депресії 1929-1933 рр.) породила суспільні мутації. Замість демократичного устрою, при якому суспільство контролює державу і визначає на вільних виборах персональний склад вищих урядовців, почали виникати ієрархічні структури нового типу. Вони піднімалися з народних низів, знищували політичних конкурентів, опановували державу і зливалися з нею. Держава встановлювала тотальний контроль над громадянами, позбавляючи їх реального впливу на політичні процеси.

Першою країною, в якій переміг тоталітаризм, стала радянська Росія. Російська революція ознаменувалася миттєвим поваленням самодержавства і масовим стихійним виникненням рад робітничих і солдатських депутатів. Пристосовуючись до вимог рад, партія більшовиків опанувала їх з середини і встановила свою диктатуру.

Услід за Росією тоталітарний режим був встановлений в Італії. На хвилі масового руху до влади прийшла фашистська партія Б.Муссоліні, яка почала створювати Італійську колоніальну імперію. Використовуючи реваншистські гасла, націонал-соціалісти А.Гітлера вибороли в електоральній боротьбі з комуністами і соціал-демократами мандат на дер-

жавну владу. Після цього вони встановили однопартійну диктатуру, проголосили Третій рейх і зробили спробу поширити свій “новий порядок” на всю Європу.

Винайдений В.Леніним політичний режим характеризувався симбіозом диктатури державної партії з цілком реальною владою радянських органів. Ради та їх виконавчі комітети здійснювали безпосереднє управління всіма сферами суспільного життя. Через це за більшовицьким режимом закріпилася назва радянської влади. Фактично ж у кожній ланці адміністративно-територіального устрою радянські органи влади підпорядковувалися відповідному партійному комітету. Завдяки принципу “демократичного централізму”, на основі якого будувалася партія та підпорядковані їй організаційні структури, повнота влади зосереджувалася у вищому компартійно-радянському керівництві. Такий політичний режим мав незвичайні властивості. З одного боку, він заглиблювався через систему рад у народні низи. Мільйони людей наділялися реальними, хоч обмеженими управлінськими або контрольними функціями. Тому створювалася ілюзія народовладдя. З другого боку, в країні панувала незрима, тобто не відображена в конституції диктатура компартійних комітетів. Вони контролювали геть усе, починаючи з виборів до радянських органів влади.

Симбіоз компартійної диктатури з владою радянських органів давав більшовикам можливість будувати радянську державу в будь-яких організаційних формах. Радянські владні конструкції не мали принципового значення у силовому полі незримої диктатури суворо централізованої державної партії. Така особливість політичного режиму була використана, щоб відновити багатонаціональну імперію в іншій формі. Майже одночасно із запровадженням радянської державності в Росії Ленін почав конструювати національну радянську державність. Головним полігоном в опрацюванні національної політики більшовиків стала Україна.

В.Ленін прагнув не тільки уникати під час “збирання” імперії лобового зіткнення з національно-визвольним рухом, а й використовувати в інтересах зміцнення “диктатури пролетаріату” протестний потенціал пригноблених народів. Така стратегічна лінія виявилася ефективнішою, ніж примітивний силовий курс на відновлення “єдиної і неподільної” Росії, обраний головними противниками більшовиків – білогвардійськими генералами.

Природа створеної більшовиками національної державності визначається порівнянням статусів компартійного і радянського республіканських центрів. КП(б)У була утворена як обласна організація унітарної РКП(б). Вона мала свій Центральний комітет, якому підпорядковувалися парткоми українських губерній. Проте статутні права ЦК КП(б)У не перевищували прав парткомів російських губерній, підпорядкованих безпосередньо ЦК РКП(б). Після утворення в ЦК РКП(б) політбюро, де зосередилася вся повнота влади, честолюбні українські

комуністи домоглися такої ж назви для керівного органу ЦК КП(б)У (в інших національних республіках створювалися бюро, а не політичні бюро). Коли в ЦК РКП(б) з'явилася посада генерального секретаря, вони домоглися такої ж назви для керівника ЦК КП(б)У (посада українського генсека існувала до 1934 р.). Однак за статутом РКП(б) політбюро і генеральний секретар ЦК КП(б)У мали не більше повноважень, ніж бюро і секретар губкому в Російській Федерації.

Радянський центр в національних республіках не був так жорстко “прив’язаний” до відповідного центру в Москві, як партійний. Проте навіть у перші п’ять років, коли відреставрована більшовиками Російська імперія функціонувала у вигляді країни без назви, вона залишалася унітарною державою з найвищим ступенем централізації влади. Конгломерат з дев’яти формально незалежних держав (Росії, України, Білорусії, Далекосхідної Республіки, республік Закавказзя, Бухари і Хорезму) з’єднувався з імперською столицею двома способами: через диктатуру керівної верхівки РКП(б) і шляхом прямого підпорядкування радянському центру в Москві розташованих на периферії силових та економічних структур. Національна радянська державність функціонувала в жорстких параметрах окреслюваної диктатурою системи. Тому вона не становила небезпеки для винахідливих творців небаченого у попередній історії людства політичного режиму.

Після встановлення контролю над Далеким Сходом в Москві вирішили ліквідувати буферну Далекосхідну республіку. Одночасно було визнано за необхідне покінчити з формально незалежним статусом національних республік, який виглядав анахронізмом після переможного завершення громадянської війни. За відсутності В.Леніна, який зазнав першого нападу смертельної хвороби, центральне компартійно-радянське керівництво вирішило понизити статус незалежних республік і перетворити їх на автономні республіки Російської Федерації. Однак керівники республік цей план зустріли без ентузіазму. Таку опозицію не варто розглядати як прагнення зберегти суверенітет радянських республік, якого не існувало від початку. Керівники республік, від імені яких виступав український компартійно-радянський вождь Х.Раковський, більше турбувалися про власний престиж.

Завдяки підтримці Леніна, який цього разу одужав, Раковському вдалося домогтися утворення єдиної багатонаціональної держави з меншим пониженням статусу національних республік. Всі чотири радянські держави, які існували в 1922 р. – Російська і Закавказька федерації, Україна і Білорусія одержували рівний статус і утворювали федерацію “другого поверху” – Радянський Союз. За кожною з них зберігалося конституційне право на вільний вихід з СРСР.

Об’єднання радянських республік в єдину державу стало б видатною історичною подією, якби на хвилину забути про існування державної партії. Фактично ж 30 грудня 1922 р. відбулася лише протокольна подія, наперед розписана в регламенті оргбюро ЦК РКП(б). Прагнення

Й.Сталіна автономізувати радянські республіки в історичній літературі переоцінюється. Сталін навіть не заперечував включити в союзний договір статтю про вільний вихід республік з союзної держави. У Конституції СРСР 1936 р. ця стаття збереглася. Поки існувало силове поле компартійної диктатури, подібні конституційні норми не могли підірвати унітарну державу імперського типу. Основною функцією радянських конституцій було створення ілюзії народовладдя в СРСР і суверенності союзних республік.

Більшовики оголошували себе інтернаціоналістами і закликали пролетарів усіх країн до об'єднання. Гасло “пролетарського інтернаціоналізму” було потрібне їм для завоювання світового панування. Але національно-державне будівництво в опанованій ними країні базувалося на протилежному інтернаціоналізму принципі етнократизму. Національності Радянського Союзу за волею керівників партії вишикувалися в багатоступінчасту ієрархію. Найвище становище зайняли росіяни – державоутворююча для всієї імперії нація. Після них йшли представники націй, які дали своє ім'я союзним республікам (у зв'язку з чим виникло поняття “титульної нації”). На третьому місці знаходилися представники національних автономій в союзних республіках. На четвертому місці перебували “нетитульні” нації. Вони не мали власних республік – союзних або автономних.

Незважаючи на обмеженість владних повноважень республіканських центрів, політбюро ЦК РКП(б) визнало небезпечним утворення такого центру в Російській Федерації. Тому воно взяло безпосередньо на себе керівництво цією республікою. Провідне місце в ієрархії національностей у росіян сполучалося з відсутністю національної державності. Російська Федерація була побудована на імперській державності.

Відразу після утворення СРСР Кремль розпочав політику коренізації, в Україні – українізації. Хоча головною її метою було укорінення радянської влади на периферії, вона сприяла відродженню національних мов і культур. Українізація здійснювалася навіть в місцях компактного проживання українців за межами УСРР. Зокрема, населення Кубані, яке на дві третини складалося з українців, дістало можливість навчати дітей в українських школах, читати українські газети і журнали, слухати передачі місцевого радіо рідною мовою. Під впливом “націонал-комуністів” (до яких слід віднести нечисленних більшовиків, які не бажали втрачати успадкованої від батьків національної ідентичності, і колишніх членів Української комуністичної партії (боротьбистів), що розчинилася в КП(б)У), харківський компартійно-радянський субцентр влади з часом став вимагати від Кремля передачі Кубанського округу Північно-Кавказького краю України.

Національне відродження в радянській Україні глибоко вплинуло на західноукраїнські політичні кола. Лідер найбільш впливової в Західній Україні партії українських націонал-демократів Д.Левицький у лютому 1925 р. писав у газеті “Діло”: “Ми твердо переконані, що однаково як

книжковий комунізм, так само й форма правління радянського устрою є чужими психіці українського народу. Але реєструючи факти, ми не можемо добачувати одні, а нехтувати іншими. І тому ми стверджуємо всім відомий і ніким не оспорюваний факт, що на Радянській Україні росте, міцніє і розвивається українська національна ідея, і разом зі зростом цієї ідеї – чужі рямці фіктивної української державності наповнюються рідним змістом справжньої державності”¹².

Кремлівські можновладці цінували пропагандистські переваги демагогічних радянських конституцій, але відчували страх перед перспективою переродження декоративної національної державності на справжню у випадку послаблення центральної влади. Саме через це вони позбавили Росію атрибутів національної державності. Саме через це Україна як найбільша національна республіка опинилася з 1929 р. в епіцентрі репресій, які мали метою попередити можливі у майбутньому прояви сепаратизму. Цим пояснюється організація під прикриттям хлібозаготівель голоду-геноциду 1932-1933 рр. в УРСР і на Кубані. Цим пояснюється також заборона здійснювати українізацію за межами УСРР і колосальна винищувальна акція проти української інтелігенції, яка тривала майже без перерви до 1939 р. Прагнучи замаскувати антиукраїнську спрямованість репресій, сталінський режим з підкресленим ентузіазмом турбувався про “розквіт соціалістичної змістом і національної формою” української культури. У 1934 р. столицю радянської України було перенесено з Харкова до Києва.

Репресії 30-х рр. на довгі десятиліття знешкодили “етнічну бомбу”, закладену у підвалини радянської імперії. Та найбільш проникливі дослідники на Заході (так само як Сталін) не забували про те, що СРСР здатний існувати тільки в силовому колі, створюваному диктатурою державної партії. У книзі, виданій в Нью-Йорку в 1986 р., соціолог Р.Коллінз переконано заявив про неминучість розпаду СРСР: “Формальний механізм виходу з Радянського Союзу вже готовий. П’ятнадцять найбільших, етнічно різних регіонів являють собою офіційно автономні держави, які мають місцевий механізм управління. Тепер ця автономія малоефективна, оскільки збройні сили, грошова система й економічне планування контролюються органами центральної влади, а політичний контроль проводиться єдиною національною Комуністичною партією. Важливість автономно-етнічної державної структури полягає, однак, у тому, що вона містить етнічні визначення й водночас організаційні структури, які можуть стати основою справді окремих держав, якщо центральний уряд серйозно ослабне”.

Коллінз передбачив не тільки розпад СРСР, але й політичну силу, яка здійснить це – комуністів. Довго думати при цьому не доводилося: в тоталітарній країні не існувало громадянського суспільства, і комуністи

¹²Українська суспільно-політична думка в ХХ ст. – Мюнхен, 1983. – Т. 2. – С. 102.

завжди залишалися єдиною організаційно оформленою політичною силою: “Можлива дезінтеграція Радянського Союзу відбудеться, найімовірніше, під орудою колишніх політиків-комуністів. Ураховуючи нинішню монополію комуністів у політичній сфері в Радянському Союзі, політичним змінам буде важко пройти якимось іншим шляхом, у всякому разі спочатку”¹³.

В судовних спробах подолати кризу соціально-економічного ладу М.Горбачов взявся за вдосконалення непорушних з часів В.Леніна політичних механізмів радянської системи влади. Ініційована ним конституційна реформа звільнила радянські органи влади від партійного диктату. Силове поле, в якому існували союзні республіки та напівнезалежні країни Центрально-Східної Європи, раптово зникло. Створилася непередбачувана реформаторами ситуація, в якій фіктивно-пропагандистські норми радянських конституцій стали діючими. Цим негайно скористалися політично маргіналізована Кремлем Російська Федерація і республіки Балтії, а услід за ними – всі інші союзні республіки.

Отже, позбавлення КПРС статусу державної партії призвело до колапсу радянської імперії. “Перебудова” вислизнула з-під контролю Кремля і перетворилася на революційний процес.

Антикомуністична революція в СРСР мала в своїй основі, як будь-яка інша, яскраво виражене небажання народних низів задовольнитися тим, що вони мали. Радянський політичний устрій разом із створеною під нього командною економікою виглядав анахронізмом на тлі прискороного науково-технічного і соціально-економічного прогресу в країнах Заходу. Однак, на відміну від попередніх соціальних катаклізмів, провідною силою антикомуністичної революції була якраз компартійно-радянська номенклатура. Це пояснювалося не тільки тим, що інші загальнонаціональні сили почали народжуватися в СРСР тільки під час “перебудови”. Не меншу роль в масовій появі так зв. суверен-комуністів відіграла та обставина, що революція виявилася не стільки сплеском соціальної енергії, скільки розпадом системи, яка віджила свій історично обумовлений строк існування.

6. Російська Федерація: між імперією та національною державою

В радянські часи Російська Федерація була частиною централізованої унітарної держави, а не федеративною республікою. Властивий федералізму поділ владних повноважень між центром і периферією був неможливий при диктатурі. “Соціалістичний федералізм” являв собою форму реалізації етнократичного принципу.

Після ліквідації комуністичної диктатури РФ перетворилася на справжню федерацію, але з невизначеними відносинами між центром та пери-

¹³Collins R. Weberian Sociological Theory. Cambridge University Press, 1986. – P. 204. Цит. за: Шпорлюк Роман. Імперія та нації. – С. 167-168.

ферією. Незважаючи на відсутність в радянських конституціях норми про вільний вихід автономних республік зі складу союзних, регіональні еліти робили спроби максимальною мірою суверенізуватися. Тим не менш, зусилля президента РФ Б.Сльцина усунути загрозу дезінтеграції шляхом переговорів увінчалися досягненням компромісу. У 1994 р. суб'єкти федерації, за винятком Чечні, підписали з центром договір, в якому визнавалося, що реалізація їх прав можлива тільки при забезпеченні державної цілісності Росії, її політичної, економічної і правової єдності.

Всі посткомуністичні країни переживають перехідний період – від директивної до ринкової економіки, від диктатури до демократії. В Росії трансформаційні процеси мають й третій вимір – від імперії до національної держави.

Громадянське суспільство може розвиватися тільки після повалення комуністичної диктатури. Тому вирішальне слово у спрямуванні трансформаційних процесів в РФ належить традиційно сильним державним інститутам. Однак можливості держави у спрямуванні економічних процесів обмежені двома чинниками: спонтанним розпадом директивного господарювання і необхідністю інтегрування в глобальну економіку на умовах останньої. Можливості держави в утвердженні сильної влади істотно більші, але й вони обмежені наявністю вільного ринку, пов'язаного з глобальною економікою. Щоб відродити диктатуру, Росії слід було б знову відгородитися “залізною завісою” від оточуючого світу. Але в країні нема впливових політичних сил, які могли б висунути таку програму дій.

Проте держава в Росії може собі дозволити пригальмувати відмирання імперських рис в собі самій. Вона має для цього ресурси завдяки наявності сировинних багатств, здатних наповнити валютою державну скарбницю. Вона дістала б підтримку з боку великою частки громадян, історична свідомість яких має імперське спрямування. Все залежить від того, чи знайдуть нові кремлівські можновладці потрібним для себе здійснення імперської політики.

Немало російських громадян не вбачають небезпеки в етнократичному принципі побудови СРСР з його ієрархізацією національностей. Вони схильні добиватися відродження цього принципу, ігноруючи конституційну норму про рівноправність всіх етнічних і конфесійних спільнот “багатонаціонального народу Росії”. Зокрема, найбільш консервативна в РФ соціально-політична сила – Російська православна церква наполегливо проводить в життя ідею ієрархізації етноконфесійних спільнот у такій послідовності: державоутворюючий православний народ, традиційні релігії (іслам, буддизм, іудаїзм), нетрадиційні релігії (католицизм і протестантизм), “тоталітарні секти” і пов'язані з ними етнічні спільноти. В російській пресі все частіше говорять про демографічну катастрофу, пов'язану зі зміною співвідношення росіян (рос. мовою – русских) і неросіян в Росії, про загрозу її добробуту внаслідок

збільшення частки етнічних меншин в економіці (“перекупників” і “спекулянтів”), про криміналізацію життя і зростання тероризму у зв’язку з напливом іноетнічних мігрантів. Навіть директор Інституту етнології РАН В.Тишков твердить, що настав час “не тільки захисту пригноблених меншин, але й захисту більшості від радикалізму і агресивності меншості”¹⁴. Президент РФ В.Путін балансує між подібними настроями в суспільстві і відданістю Конституції.

На пострадянському просторі імперські устремління Б.Єльцина і В.Путіна простежуються особливо яскраво. Після 1991 р. Росія почала відроджувати Радянський Союз в різних формах – Співдружності Незалежних Держав, Слов’янського союзу, Європейсько-Азіатської Економічної Співдружності, Європейського економічного простору. Після 2000 р., коли до влади прийшов В.Путін, Росія зайнялася українськими справами системно і наполегливо. Інтеграційний тиск на Україну після виникнення ідеї ЄП став просто-таки нестримним.

У 1990 р. О.Солженіцин написав працю “Как нам обустроить Россию?” Кінцевою тезою її став емоційно забарвлений висновок, який випливав з багаторічних досліджень автора в галузі російської історії: “Нет у нас сил на Империю! – и не надо, и свались она с наших плеч: она размозжает нас, и высасывает, и ускоряет нашу гибель”¹⁵. Мабуть, варто прислухатися до цієї думки великого письменника і мислителя.

¹⁴Тишков В.А. Этнология и политика. – М., 2001. – С. 131.

¹⁵Солженицын А.И. Как нам обустроить Россию. – Ленинград, 1990. – С. 8.